

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XLII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XLII

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN: 975 - 482 - 510 - 6

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 2001

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr.M. Sait YAZICIOĞLU <i>İlahiyat Önlisans Programı (İÖP)</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>İslam' da Ötekine Bakış.....</i>	11
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Türkiye' de Din ve Laiklik</i>	41
Prof. Dr. Şevki SAKA <i>İnsanı Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi</i>	59
Prof. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Akşemseddin de Bazı Tasavvufî Kavramlar-1.....</i>	77
Prof. Dr. Halis ALBAYRAK <i>Taberî' nin Kıraatları Değerlendirme ve Tercih Yöntemi (Câmiu' l-Beyân an Te' vilî' l-Kur' ân Çerçevesinde)</i>	97
Doç. Dr. Seyfettin ERŞAHİN <i>Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan' da Vakıfların Kamulaştırılması</i>	131
Doç. Dr. Şaban Ali DÜZGÜN <i>Oriental Studies Conception of Islam in Crusade Period</i>	145
Doç. Dr. Bünyamin ERUL <i>Rivayet Metinlerinde Ravilerin Tasarrufları.....</i>	173
Doç. Dr. Bayram AKDOĞAN <i>Sanat, Sanatçı, Sanat Eseri ve Ahlâk</i>	213
Yrd. Doç. Dr. Bayram AKDOĞAN <i>Câhiz ve Mûsikînin Tesiri Hakkındaki Makalesi.....</i>	247
Yrd. Doç. Dr. Muammer ESEN <i>İbn Teymiyye' nin Kelâmullâh Tartışmalarındaki Yeri.....</i>	257
Yrd. Doç. Dr. Hasan KURT <i>Süfyânî Emevîler Sonrasında Horasan ve Maverâünnehr' de İç Mücadeleler (64/683-85/704).....</i>	273
Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ <i>Câhiz' ın Et-Tebessur Bi' t-ticâre Adlı Risâlesi</i>	305
KİTAP TANITIMI	
Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ <i>Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, en-Nuzum el-İslâmiyye, Mektebe- tu Nahdeti' l-Mısıriyye, Mısır, trs, XIV+328 ss.....</i>	333

SOVYETLERİN VAKIF POLİTİKASI VE TÜRKİSTAN'DA VAKIFLARIN KAMULAŞTIRILMASI

Doç. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

Türkistan uzun yüzyıllar İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olma niteliğini korumuştur. Yetiştirdiği bilim adamları ve ortaya koyduğu kurumlar insanlığın bugünkü noktaya gelmesine önemli katkılar sağlamıştır. Türkistan'da gelişen ve yaygınlaşan İslam kurumlarından biri de vakıflar olmuştur.

Türkistan coğrafyasında yüzyıllarca varlığını sürdüren vakıfların bütün boyutlarıyla ortaya konması uzun ve sabırlı bir dizi araştırmayı gerekli kılmaktadır. Biz bu çalışmamızda Sovyet dönemi öncesi bölge vakıflarını kısaca tanıtır ve esas olarak, Sovyet iktidarının ilk on yılında izlenen vakıf politikalarını ve vakıfların kamulaştırılmasını ortaya koymaya çalışacağız. Son olarak bölge ülkelerindeki önemli vakıf arşivlerini sıralayacağız.

İslam'ın *zekat*, *sadaka-ı cariye*, *karz-ı hasen* ve *fı-sebilillah* yönündeki talimatları bütün Müslümanları vakıf kurmaya yöneltmiştir. İslam öncesi göçebe Türklerde gelişmiş anlamıyla bir vakıf kurumundan söz etmek güçtür. Ancak Uygurlar gibi yerleşik hayata geçen Türk boylarında daha önceki dönemlere dayanan bir vakıf geleneği ve tecrübesinden bahsedilmektedir.¹ Bu bağlamda İslam talimatlarına tarihi tecrübelerini katan Müslüman Türkler sosyal, ekonomik, kültürel ve dini fonksiyonları haiz çok sayıda vakıf kurmuşlardır. İslam dünyasının pek çok bölgesi gibi Türkistan'daki vakıfları mahiyeti bakımından *hayrî vakf*, *akar vakf*, *evladî vakf* ve *avarız vakf* olarak tasnif edebileceğimiz gibi

¹ Watter Ruben, "Budist Vakıfları Hakkında", çev. M. Topkak, **Vakıflar Dergisi**, II, 1942, 180. Budist Uygurların kurduğu bu dini hayri kurumların tam anlamıyla bir vakıf niteliği taşımadığı dolayısıyla Türk ve İslam dünyasındaki vakıflara öncülük edemeyeceği belirtilmektedir. Bkz. Nazif Öztürk, **Menşei ve Tarihi gelişimi açısından Vakıflar**, Ankara, 1983, 30-32; Bahaeddin Yediyıldız, "İslamda Vakıf", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi XIV**, İst.1990, 23-26.

mülkiyet bakımından da *sahih vakıf* ve *irsalî vakıf* olarak sınıflandırabiliriz.

I- Türkistan'da Vakıfların Gelişmesi

İslam dünyasında vakıf bakımından en zengin bölgelerden birinin Türkistan coğrafyası olduğu bilinmektedir. Bununla beraber, XIII. yüzyıl Moğol istilası sırasında vakıfların büyük bir kısmı ortadan kaldırılmıştır. Ancak kısa süre sonra Ahmet Tekudar ve Gazan Han başta olmak üzere Müslüman Moğol hanları vakıflara tekrar önem vermişler ve Türkistan'da vakıf yeniden yayılmıştır.²

Batı Türkistan'da günümüze kadar ulaşabilen ilk vakfiyelerden biri XIII. yüzyıl Buhara'sına aittir. Sovyet tarih literatüründe "*XIII. Yüzyıl Buhara Vakfiyesi*" olarak adlandırılan bu belge söz konusu yüzyıl sonlarında Buhara-Samcan kazası Hamine köyündeki iki mescit ve Hoca Hamine Türbesi yararına kurulan vakfa aittir. Söz konusu belgede yer alan bilgilere göre cami ve türbe için dokuma tezgahları, değirmen, ev ve başka gay-i menkuller vakfedilmiştir.³ Yine Buhara vakıflarına ait ilk belgelerden birisi XIV. yüzyıl başlarında Buhara yakınındaki Fethabad köyündeki Şeyh Seyfettin Baharzi Türbesi, hankâh ve hamama aittir.⁴ Söz konusu vakfiyelerden hareketle Buhara bölgesindeki tarihi coğrafya, topoğrafya, mülk ilişkileri ve sosyal hayat hakkında bir fikre sahip olabiliyoruz.⁵

Buhara'da vakıfların gelişmesi daha çok Abdullah Han'ın (1533-1598) Buhara'yı 1557'de Şeybani'lerin başkenti yapmasıyla olmuştur. Bu dönemde Buhara ve çevresinde çok sayıda dini, sosyal ve kültürel amaçlı vakıf kurularak bölgenin hayatına canlılık getirilmiş bu sayede Buhara "Buhara-ı Şerif" unvanını kazanmıştır.⁶

Türkistan'ın önemli şehirlerinden olan Semerkant'da ise vakıfların gelişmesi Timur (1366-1405) ve sonrasına rastlar. Timur ve sülalesinin hüküm sürdüğü XIV. XVI. yüzyıllarda Semerkand bölgenin siyasi, dini ve kültürel merkezi haline getirilmiş buna paralel olarak çok sayıda vakıf

2 Yediyıldız, 60

3 A. K. Arends, A. B. Halidova, O. D. Çehoviç, *Buharsky Vakf XIII. v. Faksimile, İzdanne Tekste, Prevod c Arabaskogo i Persidskogo, vvedenie i Kommenariy*, Moskova, 1979.

4 O. D. Çehoviç, *Buharskie Dokument XIV.v.*, Taşkent 1965

5 Özbek alimlerden Abdurrauf Fitrat tarafından yayınlanan üç vakıf belgesi de Buhara ve çevresi hakkında önemli bilgiler içermektedir. "Orta Asya'da Arazi Meselesine Dair Üç Vesika", *Vakıflar Dergisi*, I, 1938, Rusçadan çev. Y. Kalantay, 147-157.

6 Coraeva 45-46

kurulmuştur.⁷ Timurular dönemi önde gelen Nakşibendi şeyhlerinden Hoca Ubeydullah Ahrar Veli (1404-1490) ve evladı etrafında oluşan vakıflar Türkistan'da bir tarikat şeyhinin ne derece güçlü ekonomik, siyasi ve kültürel nüfuzla sahip olduğunu göstermektedir. Bu vakıf belgeleri aynı zamanda Semerkand ve çevresindeki köy ve şehir hayatını belli ölçüde yansıtmaktadır.⁸

Uzun yüzyıllar Harezm bölgesinde hükümler olan Hive Hanlığı'na başkentlik yapan Hive şehri de vakıf bakımından zengin yerlerdendir.

Türkistan'da vakıflar genel olarak eğitim, ekonomi, sağlık, kültür ve beledi alanlarda Müslüman halka hizmet vermiştir. Bölgedeki hayrî vakıfların başlıcalarını cami, mescid, medrese, mekteb, hankâh, tekke, dergâh, zaviye, kütüphane, kârihâne, köprü, su yolu, değirmen, şadırvan, çeşme, kervansaray, imaret ve bedesten olarak özetleyebiliriz. Akar vakıfları olarak da en çok, tarıma elverişli araziler, bağlar, bahçeler, tarım işletmeleri, bazen bir veya birkaç köyün tamamı, dükkanlar, küçük zanaat işletmeleri, değirmenler, arabalar ve nakit paralar karşımıza çıkmaktadır.⁹ Sözelimi Özbekistan Ebu Reyhan Biruni Şakşunaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü'ndeki Hive Kadı Defterlerinden 9491 nolu defterdeki 520 sayılı vakıf belgesinde 1823-1920 yıllarında Hive bölgesinde şu tür akar vakıflarına yer verilmektedir: 1.Arazi Vakfı (21 tane), 2. Medrese hücresi vakfı (42 tane), 3.Ev vakfı (8 tane), 4.Para vakfı (42 tane).¹⁰

Türkistan'da vakıfların çoğunun ulema ve meşayih tarafından yönetildiği ve onlar etrafında oluştuğu bilinmektedir. Söz gelimi Buhara'da "Cüybar Hocaları" diye bilinen, baba tarafından Hz.Muhammed'e ana tarafından Cengiz Han'a dayanan seyyidler adına kurulan vakıflar XVI-XVII. yüzyıllarda bölgenin ekonomik sosyal ve dini hayatında önemli rol oynamışlardır.¹¹ Aynı durum yukarıda zikrettiğimiz Semerkant'da Hoca Ahrar Veli adına kurulan vakıflarda da görülmektedir.

Bu örneklerden hareketle Sovyetlerden önce Türkistan'da vakıfların önemli bir kısmının belli aileler elinde toplanarak adeta bir feodal beylik haline geldiğini ve merkezi siyasi hayatı etkiler konuma yükseldiğini

7 B.Ahmedov, **Tarihten Sabaklar**, Taşkent 1994, 27.vd.

8 O. D. Çehoviç, **Samarkadskie Doküment XV-XVI. Vv. (O Vladeniyakh Xodja Ahrara v Şredney Azii i Afganistane)**, Moskova, 1974.

9 O. Celilov, "Hazinemizdeki Hive Vakıf Hüccetleri", **Şarkşunaslık**, Taşkent, 1993 / 4, 70-71

10 Celilov, 64

11 Ahmedov, aynı yer.

söyleyebiliriz. Ancak vakıfların ulemanın kontrolünde olması tabii bir durumdur. Çünkü vakıflar hukuki bakımdan kadının yönetiminde, kullanım yönünde ise müderrislerin ve din görevlilerinin hizmetindedir. Bunun yanında her düzeyden ulema vakıfların müteveli heyetlerinde önemli mevkileri ellerinde tutuyorlardı. Bunun yanında Türkistan'da ileri gelen ümera, ulema, sufi ve şair vakf-ı evladi kurarak mülklerini hem devlet müsaderesinden hemde göçmen baskıncılardan korumuş oluyorlardı. Mesela Nakşibendi tarikatın mensup ünlü şair Ali Şir Nevai (1441-1501) çok zengin mal varlığını bu yolla korumuştur.¹²

II- Çarlık Rusya Hakimiyetinde Türkistan Vakıfları

Türkistan, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası'nın hakimiyetine geçince, diğer dini kurumlar gibi vakıflar da yeni düzenlemelere tabi tutuldular. Türkistan Genel Valiliği adı altında Orta Asya'nın büyük bir bölümünü yönetimi altına alan genel vali K.P. Kaufman 1867'de "Türkistan Genel Valiliği Yönetim Nizamı" çıkardı. Söz konusu nizamda "Genel Valiliğe bağlı Vakıf Mülklerini Yönetme Bölümü" kurulması öngörüldü. Böylece Türkistan vakıfları Rusların kontrolüne girmiş oldu.¹³ Sömürge yönetiminin vakıflara olan müdahalesi yaklaşık yirmi yıl sonra daha da arttı. 1886 tarihi Türkistan Genel Valiliği Yönetim Nizamı'nın 265, 266, 267. maddeleri vakıfların düzenlenmesine tahsis edilmişti. Buna göre halkın kullanımında olan ve devlet mülkü kabul edilen vakıf yerlerinin çiftçilere verilmesi kararlaştırıldı. Bunun yanında yeni vakıflar kurulması sadece "özel ihtiyaca binaen" Genel Valiliğin iznine bağlandı. Böylece vakıf kurma sınırlandırılmış oldu.¹⁴ Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı topraklarındaki vakıflar Sovyet dönemi öncesine kadar eski statülerini devam ettirdiler.

Sovyetlerden önce Türkistan'daki vakıfların istismarından ve çürümesinden bahsedilebilir. Yukarıda değindiğimiz gibi belli ailelerin elinde toplanan vakıflar asıl amaçlarından saptırılmış, merkezi siyasi otoriteyi etkiler hale gelmiştir. Bunun yanında tabiatı gereği kimsenin mülkü olmayan veya herkesin mülkü olan vakıfların bir kısmı bakımsızlık ve ilgisizlik nedeniyle çürümeye yüz tutmuş, amaçlarını gerçekleştiremez hale gelmişti. Bir anlamda vakıflar kendi sonlarını hazırlamışlardı. Tarihin garip bir tecellisidir ki Sovyetler de aynı kaderi paylaşmak zorunda kalmışlardır. Özel mülkiyetin yasak olması nedeniyle halk kamu mallarına sahip çıkmamış, toplumda ilgisizlik ve

12 R.G. Mukminova, N.N.Habiblayev, **Özbekistan Tarihi** Taşkent 1994, 175

13 **Özbek SSR Tarihi** I / 2, 108-109

14 **Özbek SSR Tarihi** I / 2, 116-117

nemelazımcılık yaygınlaşmış bu da üretimin düşmesine ve Sovyet rejiminin çökmesinde önemli bir etken olmuştur.

Sovyet dönemi öncesinde tahminlere göre Türkistan Genel Valiliği sınırları içinde ekilebilir arazinin %8-10, Hive'de %40-45'i¹⁵ Buhara'da %24.6'sı¹⁶ vakıftı. Ayrıca Buhara'da 57 kervansaray 1414 dükkan 23 çarşı, 10 hamam, 18 değirmen, 133 ev, dini, sosyal, ekonomik ve kültürel hizmetler için vakıf olarak tahsis edilmişti.¹⁷

III- Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Vakıfların Kamulaştırılması

Sovyet rejimi için vakıflar kabul edilemez kurumlardı. Her şeyden önce Sovyetlere göre vakıflar halkı sömüren zenginler tarafından halkın malından oluşturulan, üstelik dini kurum ve şahısları besleyen teşekküllerdi.¹⁸ Sınıfsız toplum kurmak için yola çıkan Sovyetler bu niteliklerinden dolayı vakıfları en kısa zamanda kaldırılmaya karar verdiler. Bolşevikler iktidara geldiklerinde vakıflar konusunda kesin tavırlarını 23 Ocak 1918 tarihli "Kiliseyi Devletten ve Mektebi Kiliseden Ayırma Hakkında" adlı kararla ortaya koydular. Söz konusu kararın 12. ve 13. maddeleri vakıflarla ilgili şu hükümleri taşıyordu: "*Hiç bir dini kilise cemiyeti ve dini cemaat mülk sahibi olamaz; onlar hukuki şahıs haklarından mahrumdurlar*"; "*Rusya'daki mevcut kilise cemiyetlerinin ve dini cemaatların mülkü halk mülkü olarak ilan edilmiştir*"¹⁹ Bu karar açıkça dini kurumların mülk sahibi olamayacaklarını ve ellerindeki bütün vakıfların da halk mülkü olarak ilan edileceğini öngörüyordu.

Söz konusu karara dayanarak Taşkent Sovyetleri 1918 yılı başından itibaren hızla Türkistan'daki vakıfların büyük çoğunluğunu müsadere etmeye giriştiler. Ancak, genel eğitim için yeterli kaynak bulamayan hükümet yetkilileri vakıfların tamamen kamulaştırılmasının ve faaliyetlerinin durdurulmasının rejimin aleyhine olacağını farkına varıp, mektep ve medreselere mali kaynak sağlayan dini vakıfların bir kısmına fiilen dokunmadılar. Hatta bu konuda Haziran 1919'da Moskova Türkistan hükümetine vakıflar konusunda daha da dikkatli bir çizgi izlemesini önerdi. Lenin, Türkistan hükümetine şimdilik Müslümanlarla

15 İ. Abdussamadov, *Sosyal Tarakkiyat ve İslam* Taşkent 1984, 13, 14

16 T. Saidbayev, *49 Voprosov i otvetov ob islame*, Taşkent 1989, 86

17 Saidbayev, 86

18 "Vakf" *Ateistik Ansiklopedik Lugat*, Taşkent, 1988, 78.

19 Edhemof, *Din hem şûralar Hükümeti*, Semerkand, Taşkent, 1929, 42; Kanun, Din, 94.

cephelenmekten kaçınmasını ve mahalli Müslüman teşkilatların rızası olmadan vakıfların müsadere edilmesinin durdurulmasını emretti.²⁰

Bununla beraber Sovyet rejimi vakıflar konusunda yeni imtiyazlar vermeye yanaşmadı. Üstelik onların emekçilerin malı olduğunu ihsas ettirici tavırlar sergiledi. Türkistan'da vakıfların kamulaştırılması zaman zaman mahalli idareciler tarafından devam ettirildi. Bunun üzerine 1921 Ağustosunda toplanan Türkistan KP'nin VI. Kongresi'nde din, kültür ve eğitim kurumlarını destekleyen vakıflara müdahaleden kaçınma kararı alındı. Fakat, Bolşevikler özel vakıfların geleceği hakkında da bir garanti vermedikleri gibi, Türkistan ekonomisinin iyileştirilmesi çabaları çerçevesinde vakıfların çoğunu vergilendirdiler.²¹

Bu arada, Bolşevikler Basmacılar karşı mücadelelerinde kamuoyu desteğini sağlamak için 23 Aralık 1921'de çıkardıkları bir kararla daha önce kamulaştırdıkları dini vakıfları camilere ve mescidlere geri verdiler.²² 1922 yılı başlarından itibaren Enver Paşa önderliğindeki Basmacıların büyük başarılar kazanmaları üzerine Sovyet iktidarı dini siyasetini yeniden gözden geçirdi. Rusya KP Merkezi Komitesi Siyasî Bürosu 18 Mayıs 1922 tarihli kararı ile vakıfların müslümanlara iadesini onayladı.²³ Bunu takiben Türkistan Merkezi İcra Komitesi'nin (MİK) 20 Haziran 1922'de aldığı bir kararla el konan vakıfların çoğu geri verildi.²⁴ Aynı kararlar eğitimle ilgili vakıfların, medrese yetkilileri, halk mahkemesi temsilcileri ve Sovyet okulu temsilcilerinden oluşan 6 kişilik bir kurul tarafından yönetilmesi öngörüldü.²⁵

Türkistan Sovyet iktidarı Haziran 1922 kararı ile eğitimle ilgili vakıfları devlet tarafından kontrol altına alınca diğer alanlarda hizmet veren vakıflara da belli bir düzen getirmek istedi. Bu amaca yönelik olarak Türkistan MİK 28 Aralık 1922'de 173 sayılı kararı ile vakıfları "dini" ve "medeni" olarak ikiye ayırdı. Dini vakıflar doğrudan camiler, mescidler ve tekkelerle ilgili vakıflar, medeni vakıflar ise sosyal amaçlı vakıflardı.²⁶ Söz konusu karar yine bazı vakıflara kısıtlamalar getirdi. Sözgelimi tarıma elverişli kırsal kesimdeki vakıflar kamulaştırılıp üzerinde oturanlara kiraya verildi. Bu arazilerden alınan vergilerle

20 A.Park, *Bolshevisim in Turkistan 1917-1927*, Newyork, 1957, 212.

21 Park, 218.

22 G. Fraser, "Basmachi, I," *Central Asian Survey*, 1987/1, 41

23 T.Akmuradov, *Din, Hür Fikirleş Tarihi ve Nazariyesi*, Taşkent 1992, 192

24 B.Szczsniak, *The Russian Revolution and Religion, A collection of Documents concerning the Suppression of Religion by Comminists 1917-1925*, Notre Dame, 1959, 242.

25 Park, 243; A.Bennigsen, C.Lemercier-Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri, Sovyet Rejimi Altında İslamın 400 yılı*, Çev. N.Uzel, İst. 1981, 174-175.

26 Z. Nasiri, "Vakıf İşçi Dehkan Sermâyesi", *Maarif ve Okutçu*, yıl, 2, 1926, 16.

köylerde okullar kurmak için bir fon oluşturulması kararlaştırıldı. Ayrıca karar o tarihten sonra tarıma elverişli toprakların vakfedilmesini yasakladı. Bunun yanında, kişiler veya kurumlar tarafından vakıf üzerinde yapılan binaların kiralalarının mahalli vakıf idareleri ve halk eğitim idarelerine verilmesi öngörüldü.²⁷

Bunca kısıtlamalara rağmen Aralık 1922 kararı ile Türkistan Sovyetleri vakıfları resmen tanımış oldular. Şöyle ki, söz konusu kararın amir hükümleri gereği vakıflar için Eğitim Halk Komiserliği içinde bir *Baş Vakıf İdaresi* kuruldu ve mahalli vakıf idareleri ona bağlandı. Bu kurumun başlıca görevleri ders kitaplarını incelemek, din eğitimi düzenlemek, mahalli vakıf idarelerinin personel ve bütçelerini kontrol etmek, bu idareler arasında koordinasyonu sağlamak ve onlara rehberlik etmekten ibaretti. Baş Vakıf İdaresi'nin yetkileri arasında vakıfları koruma, genişletme ve hatta yeni vakıflar kurma da vardı.²⁸ Baş Vakıf İdaresi'ne bağlı olarak şehirlerde teşkilatlanan Mahalli Vakıf İdaresi'nin başlıca görevleri ise vakıf mütevellilerinin faaliyetlerini ve vakıf gelir-giderlerini denetlemektir. Bu arada daha önce mahalli kadı'nın yetkisinde olan müteveli atama ve azletme görevi de mahalli vakıf idarelerine verildi.²⁹

Yukarıda değindiğimiz gibi, Aralık 1922 kararı ile vakıflar bir yandan merkezi bir idareye kavuşup devlet indinde meşruiyet kazanırken, diğer yandan bu idare vasıtasıyla tamamen devletin denetimine girdi. Bu durumda Baş Vakıf İdaresi'nin tayin hakkını kullanırken Sovyet devletine sempatisi olmayan müteveli heyeti üyelerini, işbirlikçilerle değiştirmeye muktedir olduğunu düşünebiliriz. Hatta kanaatımızca, Sovyet rejimi bu yolla, kendisine ulemadan gelecek dini içerikli tenkidi önlerken, ulemayı da kendi aralarında bölme gibi önemli bir fırsat ele geçirmiş oldu.

Buhara ve Harezm'de yürürlüğe konan vakıf politikalarına da kısaca değinmek istiyoruz. Bilindiği gibi, Yaş Buharalılar daha iktidara gelmeden 1917'de yayınladıkları *Buhara İçin Reform Programı*'nda vakıflar konusuna da değindiler. Onların programına göre, gelirleri eğitim için son derece önemli olan vakıflar bir yönetim altında toplanacaktı. Evkaf Nâzırlığı olarak teşkilatlanacak olacak bu yönetim ülkedeki bütün vakıfların yönetiminden sorumlu olacaktı. Evkaf Nâzırlığı gelirlerini

27 Park, 219.

28 Y.G.Gulamov,R.N. Nebiyev, M.G. Vahabov, *Özbekistan SSR Tarihi* Taşkent 1958,576.; A.Avtarhanov, *Kremlin Saltanatı*, Rusçadan Özbekçeye çeviren K.Bahriyev,Taşkent 1993, 44; Münevver Karı, *Hatıralarım*, Haz. S. Halbayev, Taşkent 1992, 70.

29 Park, 219, 243.

Maarif Nâzırlığına verecek, bu gelirler de cami, okul, kütüphâne, yetimhâne ve misafirhâne gibi kültürel ve sosyal amaçlı tesislerin yapımında kullanılacaktı.³⁰

Bu grubun dinî konulardaki görüş ve projeleri hakkındaki en önemli belgelerden birisi A. Fitrat (1886-1938) tarafından Ocak 1918 yılında hazırlanan ve Merkezi Komite tarafından onaylanan layihadır. Bu layihada vakıfların önemi, korunması ve onlardan yararlanma metodlarının mutlaka değiştirilmesi gerektiği belirtildi. Buhara'da eğitim amaçlı kurulmuş çok vakıf vardı. Bu vakıflar doğru düzenlense gelirleri eğitim ve bilime harcansa gelişmeye büyük yardımı dokunabilirdi. Vakıf gelirlerinin yarısından çoğu bunları kiraya verenlere gidiyordu. Vakıfları yönetmek için "Evkaf Nâzırlığı" kurma öneriliyordu. Eğitimden artan vakıf gelirleri hastane, kütüphane, aşhane vb sosyal tesisler kurmak için harcanabilirdi.³¹ Layihanın önerdiği Nâzırlar Şûrası (Bakanlar Kurulu) listesinde ikinci sırada Evkaf Nâzırlığı yer alıyordu.³²

Bu teorik ifadelerle rağmen Yaş Buharalılar 1920'de iktidara gelince vakıflar hakkında başkaca bir çizgi izlediler. 5 Ocak 1921'de Buhara Devrim Komitesi'nin aldığı "Toprak Hakkında" adlı kararla bütün topraklar kamu malı ilan edildi ve müsaderesine başlandı. Ancak halkın tepkisi üzerine 25 Mayıs 1922'de Buhara MİK'inin aldığı bir kararla bu uygulama durduruldu.³³

Öte yandan vakıflar konusunda Harezmi'de de Buhara'ya benzeyen adımlar atıldı. 1923'te bir kısım vakıfların gelirleri vergiye bağlanırken³⁴ bazı vakıfların da kamulaştırılmasına başlandı.³⁵ Ancak buna karşı çıkan bir kısım Hiveli Cüneyd Han'ın da yardımıyla Ocak 1924'te direniş geçerek kararın uygulanmasını önlediler.³⁶ Bu sosyal ve siyasî tepkiler karşısında vakıfların kamulaştırılması konusunda fazla bir mesafe kaydedilemeden Harezmi ve Buhara Halk cumhuriyetleri ilga edildiler.

Türkistan vakıflar için en büyük tehdit toprak reformu ile geldi. Mesela Kasım 1925'te Özbekistan KP II. Kongresi'nde toprak reformunun hayata geçirilmesi hakkında karar alındı.³⁷ Bu karara

30 H.C.d'Encausse, *Islam and The Russian Empire*, london 1988, Ek 4, 201-202

31 F. Hocayev, *Tanlangan Eserler I, (Buhara Dagı Revolutsia ve Orta Asya'nın Milli Çegaralanış Tarihiga Dair)* Taşkent 1976 134-135.

32 Hocayev, I, 137.

33 R.Y.Recebova, ve Arkadaşları, *Özbekistan Tarihi , IX*, Taşkent, 1994 , 104-105, 107.

34 Park, 218, dipnot, 26.

35 Recebova, *Özbekistan Tarihi*, 102

36 Fraser, II, 19.

37 R. A. Nurillin, "Feyzulla Hocayev", *İnkılab Cençileri*, haz., R. Şemsuddinov, Taşkent, 1990, 14.

dayanarak 19 Aralık 1925'te çıkarılan 168 sayılı kararla şehirlerin dışındaki bağ ve bahçeler hariç bütün vakıflar Tarım Halk Komiserliği'ne verildi. Bağlar ve bahçeler dini cemaatlere bırakıldı. Kısa bir süre sonra şehirdeki vakıflar da müsadere edilip gelirleri Eğitim Halk Komiserliği'ne verildi. Sadece mescidlerin vakıflarından imam ve müezzinlere bir pay ayrılmasına müsaade edildi.³⁸

Aralık 1925 kararından bir iki ay sonra 1926 başında Maarif Halk Komiserliği'nin yayın organı olan Maarif ve Okutuşçu dergisinde da Z. Nasiri, imzasıyla çıkan "*Vakıf-İşçi-Dehkan Sermâyesi*" adlı makalede Türkistan Sovyetleri'nin vakıflar konusunda izledikleri siyasetin teorik esasları ve vakıfları kaldırma gerekçeleri ortaya konuyordu. Popüler bir tarzda kaleme alınan makalede Doğu'da vakıfların ortaya çıkışı Hz. İsa öncesine götürülüp şöyle izah ediliyordu:

"Bunun sebeplerinin başında, ak sakallar (ileri gelenler), baylar (zenginler), beyler zulmünden canı yanan aşağı tabaka halkın onlara karşı ayaklanması gelir... Bu beladan kurtulmak için yukarı tabaka, bir takım çareler arasında, fakir halkın malından biriktirdiği zenginliklerinin bir kısmını halkın ihtiyacı için vakfetme usulünü buldu. Görünüşte 'hayır iş' olan bu uygulama, aslında göz boyama ve aldatmaca ve biraz da olsa halkın itirazını teskin etme idi. Vakıf kıarak zengininin kendine taraftar toplaması da mümkündü."

Vakfın ortaya çıkışını tarihi olarak bu şekilde temellendirildikten sonra, İslam toplumlarında vakfın oluşması ve gelişmesinin sebepleri "ekonomik bozgunluk" ve "ulemanın vakıf sermayesini kendine mahsus kılma çareleri" olarak gösterilmektedir. Buna göre, ulema çeşitli fetvalar ve hurafeler çıkararak vakıfların yaygınlaşmasını ve meşrulaşmasını sağladı, daha sonra da başlangıçta halkın hizmetine sunulan vakıfları kendisine tahsis etti. Bunun için de "*vakıf sermayesi ulemanın malıdır, onları başkaları yerse helâk olurlar*" diyerek halkı inandırdı ve bir süre sonra buna inanan vâkıflar "*ulema için*" şeklinde vakfiyeler yazdılar. Bu vakıflardan elde edilen gelirler ulemanın elindeki medreselere harcandı. Vakıf sermâyesi ile yürüyen medreseler halka faydalı olmadığı için fakir halk bundan yararlanamadı. Yine yazarın iddiasına göre Rusların Orta Asya'ya gelmesiyle de bu durum değişmedi.³⁹ Nihayet Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle vakıflar konusu yeniden ele alındı ve tamamen devrimci yoksul halkın yararına olan şu karara varıldı:

38 Nasiri, 16; T. Saidbayev, *İslam i Obşestvo*, Moskova 1978, 152

39 Nasiri, 14-16.

"Ekim Devrimi'nden sonra Şûra (Sovyet) Hükümeti fakirlerin ihtiyacı için olan vakıf sermâyesinin esas yerine harcanması hakkında karar çıkardı. Vakıf akçası kültür ve eğitim işlerine tahsis edildi. Artık vakıf sermâyesi bir grup hurafeci ulemanın karnını doyurmaya harcanmayacak, İşçi-Köylü Hükümeti'nin eğitimi için sarf edilecektir."⁴⁰

Bu yaklaşımlardan da anlaşılacağı gibi, Sovyetler vakıfları tamamen kamulaştırmaya kararlı idiler. Zaten 1927'lere gelindiğinde el konmayan sadece cami ve mescid vakıfları kalmıştı. MİK ve Halk Komiserleri Sovyeti'nin 15 Ağustos 1927'deki kararıyla Baş Vakıf İdaresi ilga edildi ve dini vakıflar da kamulaştırıldı. Söz konusu kararda şöyle deniyordu: *"İşbu karar çıkmadan önce var olan vakıf idareleri tarafından yönetilen dini vakıf mülkleri de hükümetin has mülkü kabul edilsin ve Maarif Halk Komiserliği'ne devredilsin."⁴¹* Zaten dini mekânları tamamen kaldırmayı amaçlayan Sovyet devleti için onları besleyen vakıfları kaldırması elzemdi. Ancak bu kararlara rağmen 1920'li yılların sonuna kadar vakıf arazilerinin tamamı devletleştirilemedi.

Bu arada, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Sovyetler Türkistan'da vakıfların kamulaştırılmasını gerekli kılan toprak reformunu gerçekleştirebilmek için ulemanın desteğine ihtiyaç duydular ve onlardan bu konuda fetvalar aldılar. Nihayet 1930'da da Moskova'daki Merkezi Hükümet SSCB topraksız köylüye toprak vermek vaadiyle kalan vakıfları kamulaştırdığını ilan etti.⁴² Türkistan'ın diğer cumhuriyetleri de Özbekistan örneğini izleyerek vakıfları devletleştirdiler.

Sonuç

Kanaatımızca, vakıflar Rusya'da bir iki yıl içinde kamulaştırılırken Türkistan'da 1930'a kadar sarkmasının bazı önemli sebepleri vardı. Başta, Türkistan'da Sovyetlerin kültürel, ekonomik ve sosyal politikalarını uygulayabilecek yeterince siyasî uzman ve emekçi yoktu. Bunun yanında, vakıfların kamulaştırılması doğrudan doğruya yararlarına görünmekle beraber yoksullar ve köylüler sosyalizmin öngördüğü sınıf

40 Nasiri, 16. 1961 yılında vakıf konusu şöyle ele alınıyordu: "Vakıf, müsadere edilmeyen ve vergiden muaf tutulan mülk olup, ondan gelen gelirler müslüman ruhaniler yararına ayrılır. Vakıf, Yakın Doğu ve Orta Doğu ülkelerinde feodalizm döneminde mescid mülkü olarak büyük rol oynadı. ... Vakıf, gelenekte, mescidler, medreseler, evliya mezarları, kabristanlar vb. dini kurumlara için hayır-sadaka niteliğinde kuruldu. ... Vakıfların gelirleri, çoğunlukla, devlet hazinesine değil, Şeyhulislam, kadı, müteveli heyeti üyeleri, imam ve başka ruhanilerin kesesine giderdi. Demek ki, vakıf feodal toprak sahipliği şekillerinden biridir." Magruf Abrarov, *Şariat ve Oning Sosyal Mahiyati*, Taşkent, 1961, 13-14.

41 Edhemov, 42-43.

42 Bennigsen, *Stepte Ezan*, 175.

mücadelesini bilincinden uzak olduklarından çıkarlarını koruyamıyorlardı.

Bunun yanında, eğer tüm vakıflar ayırım yapılmaksızın hızlı bir şekilde kamulaştırılıyorsa Türkistan'da henüz daha Sovyet devletinin yerine yenisini ikame edemediği sosyal, kültürel ve ekonomik pek çok hizmetler dururdu. Bunun da acısını yine halk çeker, yeni rejimden soğur ve dine daha çok sarılır, hatta sonunda Sovyet hâkimiyetinin karşısına geçerdi. Nitekim Fergana Vadisinde ve Türkmenistan'ın Çarcoy bölgesinde bu kurala uyulmayıp bağlangıçta vakıflara hızla el konunca halkta olumsuz etki yaptı ve halk Basmacılığı desteklemeye başladı.

Sovyet rejimi vakıfları kaldırarak, yüzyıllardır halka hizmet eden ve onun desteğini kaybetmeden ayakta kalmayı başaran geleneksel bir sosyal kuruma son verdi. Bununla beraber Bolşevikler vakıfların kaldırılması konusunda Müslümanlarla doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçındı. Vakıfları kaldırmada Sovyetlere üç etken yardımcı oldu:

1. Vakıfların bir kısmı Çar rejiminin müdahale ve müsaderesi ile daha o dönemde önemini büyük ölçüde kaybetmiş, ilgililerin elinden çıkmış devletin denetimine girmişti. Bu durumda Bolşevikler kendi müdahaleleri için bir örneğe ve tecrübeye sahip oldukları gibi Türkistan halkı da konuya psikolojik ve ekonomik bakımdan hazırды.

2. Türkistan'daki toprağa aç köylü nüfusun bir kısmı vakıfların kaldırılması yönündeki başarılı Bolşevik propagandası karşısında devleti destekledi.

3. Bunun yanında başta cedidciler olmak üzere Türkistanlı siyasîler ve aydınlar genel reform programları içinde vakıflara da yeni bir düzen vermeyi amaçlıyorlardı. Dolayısıyla Türkistan'da en azından ileri gelen yerliler arasında bu konuda bir beklenti vardı. Bütün bu etkenlerle Türkistan'da yüzyıllardır bölge halkını sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan destekleyen vakıflar tarihe karışmış oldu.

EK -Türkistan'da Bazı Vakıf Arşivleri

1- Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi.

2. Özbekistan Ebu Reyhan Biruni Şarkşunaslık Enstitüsü Elyazmaları Fondu.

3. Buhara Devlet Müzesi

4. Semerkant Devlet Müzesi
5. Hive Devlet Müzesi
6. Tacikistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Tarih Enstitüsü Elyazmaları Fondu.
7. Tacikistan Devlet Kütüphanesi
8. Tacikistan Kadimi Hüccetler Merkezi Devlet Arşivi
9. Türkmenistan Merkezi Devlet Arşivi
10. Kazakistan Merkezi Devlet Arşivi
11. Kırgızistan Merkezi Devlet Arşivi
12. St. Petersburg Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü

Kaynaklar

- Abdussamadov, I. **Sosyal Tarakkiyat ve İslam**, Taşkent 1984.
- Abrarov, Magruf, **Şariat ve Oning Sosyal Mahiyati**, Taşkent, 1961.
- Ahmedov, B. **Tarihten Sabaklar**, Taşkent 1994.
- Akmuradov, T. **Din, Hür Fikirler Tarihi ve Nazariyesi**, Taşkent 1992.
- Arendsa, A. K- Halidova, A. B.-Çehoviç, O. D. **Buharsky Vakf XIII. v. Faksimile, İzdanne Tekste, Prevod c Arabskogo i Persidskogo, vvedenie i Kommenariy**, Moskova, 1979.
- Avtarhanov, A. **Kremlin Saltanati**, Rusçadan Özbekçeye çeviren K.Bahriyev, Taşkent 1993.
- Bennigsen, A.- Lemercier-Quelquejay, C. **Stepte Ezan Sesleri, Sovyet Rejimi Altında İslamın 400 yılı**, Çev. N.Uzel, İst. 1981.
- Celilov, O. "Hazinemizdeki Hive Vakıf Hüccetleri", **Şarkşünaslık**, Taşkent, 1993 / 4.
- Çehoviç, O.D. **Buharskie Dokument XIV.v.**, Taşkent 1965.
- Çehoviç, O.D. **Samarkadskie Doküment XV-XVI. Vv. (O Vladeniyakh Xodja Ahrara v Sredney Azii i Afganistane)**, Moskova, 1974.
- d'Encausse, H.C. **Islam and The Russian Empire**, london 1988.
- Edhemof, **Din hem Şûralar Hükümeti**, Semerkand, Taşkent, 1929.

- Fitrat, Abdurrauf, "Orta Asya'da Arazi Meselesine Dair Üç Vesika", **Vakıflar Dergisi**, I, 1938, Rusçadan çev. Y. Kalantay, 147-157.
- Fraser, G. "Basmachi, I," **Central Asian Survey**, 1987/1.
- Gulamov Y.G.- Nebiyev, R.N.- Vahabov, M.G. **Özbekistan SSR Tarihi** Taşkent 1958.
- Hocayev, F. **Tanlangan Eserler I, (Buhara Dagi Revolutsia ve Orta Asya'ning Milli Çegaralanı Tarihiğe Dair)** Taşkent 1976.
- Kanun, Din, Çerkov: **Marksizm-Leninizm Klassiklarının Din ve Ateizm Tağrısındaki Fikirleri, KPSS ve Özbekistan Kompartiyasının, SSSR ve Özbekistan SSR Hükümetlerinin ana şu Meselelerge aid Hücçetleri Toplamı**, Haz. P.S. Kribaşev, A. Rüstemov, N.İ. Hasanov, Taşkent, 1987.
- Mukminova, R.G.-Habibllayev, N. **Özbekistan Tarihi**, Taşkent 1994.
- Münevver Kari, **Hatıralarım**, Haz.S.Halbayev,Taşkent 1992.
- Nasiri, Z. "Vakıf İşçi Dehkan Sermâyesi", **Maarif ve Okutğçı**, yıl, 2, 1926, 16.
- Nurillin, R. A. "Feyzulla Hocayev", **İnkılab Cenkçileri**, haz., R. Şemsuddinov, Taşkent, 1990.
- Özbek SSR Tarihi I / 2, Komisyon, Taşkent,
- Öztürk, Nazif, **Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar**, Ankara , 1983.
- Park, A. **Bolshevisim in Turkistan 1917 -1927**, Newyork, 1957.
- Recebova R.Y.ve arkadaşları, **Özbekistan Tarihi** , IX, Taşkent, 1994.
- Ruben, Watter,"Budist Vakıfları Hakkında" , çev. M. Topkak, **Vakıflar Dergisi**, II, 1942.
- Saidbayev, T. **49 Voprosov i otvetov ob islame**, Taşkent 1989.
- Saidbayev, T. **İslam i Obşestvo**, Moskova 1978.
- Szczsniak, B. **The Russian Revolution and Religion, A collection of Documents concerning the Suppression of Religion by Comminists 1917-1925**, Notre Dame , 1959.
- Vakf' **Ateistik Ansiklopedik Lugat**, Taşkent, 1988.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "İslamda Vakıf", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi** XIV, İst.1990.